

Erç
Taran dı

163460

İSLÂM TARİH, SANAT VE KÜLTÜR ARAŞTIRMA MERKEZİ
(IRCICA)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	163460
Tas. No:	949.6 BALİ

BALKANLAR'DA İSLÂM MEDENİYETİ
II. MİLLETLERARASI SEMPOZYUMU TEBLİĞLERİ
Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003

İstanbul, 2006

İslâm Medeniyeti Tarihi Kaynak ve İncelemeleri Dizisi; No. 14

ISBN 92-9063-152-X (Türkçe tebliğler)
ISBN 92-9063-151-1 (İngilizce tebliğler)
ISBN 92-9063-153-8 (Arnavutça tebliğler)
ISBN 92-9063-154-6 (Takım)

İslâm Konferansı Teşkilâtı
İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü
34349, Beşiktaş, İstanbul-Türkiye

Tel: +90 212 259 17 42
Faks: +90 212 258 43 65
E-posta: ircica@ircica.org
Web sitesi: www.ircica.org

© 2006 IRCICA

Önsöz: Halit Eren

Yayına Hazırlayan: Ali Çaksu

Baskı: Birmat Matbaacılık Ltd. Şti, İstanbul

IRCICA Kütüphanesi Katalog bilgileri

Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu (2.: 4-7
Aralık 2003: Tiran)

Balkanlar'da İslâm medeniyeti II. milletlerarası sempozyumu
tebliğleri / editör Ali Çaksu; önsöz Halit Eren.- İstanbul: İslâm Tarih,
Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2006.

xii, 541 s.: res. (çoğu rnk.), hrt., plan; 24 sm.- (İslâm medeniyeti
tarihi kaynak ve incelemeleri dizisi; no.14)

Dipnot var.

ISBN 92-9063-152-X (Türkçe tebliğler) ISBN 92-9063-154-6
(Takım)

1. Medeniyet, İslâm--Balkan Ülkeleri--Kongreler. 2. Medeniyet,
Türk--Balkan Ülkeleri--Kongreler. I. Çaksu, Ali. II. Eren, Halit. III.
k.a. IV. Seri.
949--dos21

BALKAN COĞRAFYASINDA OSMANLI KONUT KÜLTÜRÜ

Osman TUTAL*

Kentler, uygarlıkların varsa miras aldıkları tarihle, ona katılan kültürle ve onunla yoğrulan coğrafyayla biçimlenirler. İnsanlık tarihinde kendisine yer edinen kültürlerin kentlerinde bu biçimlenmenin karakteristik yapısı açıkça görülür. Osmanlı kentleri de imparatorluğun hüküm sürdüğü geniş coğrafyada devraldığı tarihi miras, ona kattığı kültür ve yapı faaliyeti ile kendi mirasını oluşturur. Bu oluşum, özellikle yeni kurulan kentlerde Osmanlı kültürünü açıkça yansıtırken, zaman zaman yerel kültürlerle birlikte biçimlenen simbiyotik oluşumları da ortaya çıkarır. Her iki durumda da göçerek, yerleşerek, değiştirerek ya da dönüştürerek yaratılan yeni yaşam düzeyinin ipuçlarını kentsel mekanda görmek olasıdır. Böylece, Osmanlı kültürü yayıldığı coğrafya içinde, kimi zaman merkezle olan ilişkilerin yansımaları olarak kendi yerel ortamını oluşturan bölgesel kültürlerle, kimi zaman da onların katkılarını da bu oluşuma dahil eden ancak özel koşullarıyla farklılaşan merkezdeki kültürle bir çok Anadolu var eder.

Yerel kültürlerin Osmanlılarla birlikte oluş sürecine ve biraz da Anadolu'dan ve yönetim merkezlerinden uzaklıklarına bağlı olarak yaratılan ortaklıklar, özellikle Rumeli'yi Osmanlı'nın Batı'ya açtığı ve yayılma alanı olarak benimsediği bölge haline getirir. Yalnızca coğrafi yakınlığa dayanmayan, Anadolu için Rumeli olarak bilinen Balkanlar'a duyulan bu ayrıcalıklı ilgi, hem bölgede merkezin kültürel katkısının fazla olmasını hem de merkezde Balkan bileşeninin daha ağırlıklı bir biçimde temsil edilmesini sağlar. Egemenlik altındaki diğer bölgelerle karşılaştırıldığında ise, kurulan daha yoğun iletişim nedeniyle Balkanlar'ı merkezin yüksek kültürüne en çok yaklaşan bölge yapar. Karşılıklı etkileşim ile ortaya çıkan ve biçimlenen, böylece yaşam şekline yansıyan

* Yrd. Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Mimarlık Bölümü.

simbiyotik kültürün sivil mimarideki izlerine barınma mekanlarında fazlasıyla rastlanır. Konut, bu etkileşimle birlikte, ait olduğu etnik grubun karakteristiklerini, yaşam biçimini, davranış kurallarını, çevresel tercihlerini, imgelerini, zaman-mekân taksonomilerini yansıtırken, kullanıcısının özüyle ilgili imgelerini, kendini kanıtlama ve anlatma eğilimini, böylece tasarım, donatım ve biçemi ile bireyin kişilik ve ayrıcalığını bu etkileşim içinde yansıtır. Anadolu'nun doğusundaki gelişmiş ve kökleşmiş konut tipolojilerine oranla Rumeli'de daha kolay benimsenen ve etkili olan barınma kültürü, Osmanlı yönetiminin Anadolu kadar kendisinin bildiği bir bölge olan Balkanlar için bu sahiplenmenin hiç de temelsiz olmadığını söz konusu kültür alanının fiziksel bileşenleri içinde açıkça sunar.

Bu çalışmada, Balkan coğrafyası içindeki Osmanlı konut kültürünün biçimlenmesi ele alınmaktadır.

Giriş

Bildirinin başında da belirtildiği gibi Kentler, uygarlıkların varsa miras aldıkları tarihle, ona katılan kültürle ve onunla yoğrulan coğrafyayla biçimlenirler. İnsanlık tarihinde kendisine yer edinen kültürlerin kentlerinde bu biçimlenmenin karakteristik yapısı açıkça görülür. Osmanlı kentleri bu karakteristik yapıyı Macaristan'dan Mısır'a kadar uzanan egemenlik olduğu coğrafyası içinde bir yandan devraldığı tarihi miras ile var ederken, öte yandan uygarlığın yapı faaliyeti ile oluşturduğu kendi mirası ile dışa vurur. Bu durum, Osmanlı kültürünün yayıldığı coğrafya içinde, merkezle olan ilişkilerin yansıması biçiminde kendi yerel ortamını oluşturan bölgesel kültürlerle ve yer yer de onların katkılarını da bu oluşuma dahil eden ancak özel koşullarıyla farklılaşan merkezdeki kültürle bir çok Anadolu var eder. Genellikle bir toplumun tarihinden çok, farklı zamanlarda farklı coğrafyalarda oluşmuş simbiyotik tarihin evrelerini ifade eden bu varoluş, aslında *uzun bir uygarlık geçmişi olan her ulusun kendine özgü yaşam kültürünün bir parçası, ... köklü tarihlerin uzunca bir döneminde göçerek, yerleşerek, farklı coğrafyalarda başka toplumlarla ilişki kurarak, çok yönlü değerlere ulaşma yoluyla bu devingen ortamda yaratılan yaşam düzeyinin*¹... ta kendisidir. Özellikle Osmanlılarla birlikte oluş sürecine, stratejik konuma, Anadolu'dan ve yönetim merkezinden/başkentten uzaklıklarına göre artan ya da azalan ortaklıklarla biçimlenen bu varoluş, Osmanlı'nın Rumeli olarak adlandırdığı Balkanlar'da daha kolay

¹ Sözen, M., 2001, *Türklerde Ev Kültürü*, Doğan Yayıncılık, s.8, İstanbul.

benimsenen ve etkili olan yoğun bir etkileşimin doğmasına neden olur. Bu etkileşim, Balkanlar'ı yalnızca Osmanlı yönetiminin Anadolu kadar kendisinin bildiği bir bölgeye dönüştürmekle kalmaz, merkezin yüksek kültürüne de en çok yaklaşan bölge haline getirir. Böylece, Osmanlı'nın Balkanlar'a olan ilgisi artarken, yalnızca coğrafi yakınlıkla ifade edilemeyen bu ayrıcalıklı ilgi, hem bölgede merkezin kültürel katkısının daha yoğun hissedilmesine hem de merkezde Balkan bileşeninin daha ağırlıklı bir biçimde temsil edilmesine de olanak tanır. Özellikle merkezin kültürel katkısının izleri, sayısız modernleştirici çabaya, örseleme, yenileme, dönüştürme ve ortadan kaldırma uğraşına karşın, hâlâ söz konusu kültür alanının bileşenleri ile Osmanlı kent fizyonomisinin verileriyle karakterize olan Balkan kentlerinde açıkça hissedilir. Bu karakteristik yapının izleri kentlerin mekansal kurgusunda daha da belirginleşir.

Kentler, Konutlar ve Merkezin Biçimlenme Üzerindeki Etkisi

Osmanlı kentlerinde işlevlerin genel olarak konut, ticaret ve dini-kültürel etkinlikler olarak bölümlere ayrılması kentsel biçimlenmenin temelini oluşturur. Kentler, gerek yeni kuruluyor olsun gerek mevcut bir yerleşime egemen olmakla başlayan bir gelişim sürecine sahip olsun, ticaret bölgelerinden belirgin bir şekilde ayrılan konut, çevresiyle birlikte, hatta dahil olduğu mahalle ile, çarşıda yoğunlaşan zanaata ve ticari işlere kapalı, ayrı bir dünya tanımlar. Mahalle, sınırlarına dahil ettiği dini ve kültürel yapılarla gündelik yaşamın sınırlarını ortadan kaldırarak sosyal yapıdaki içe dönüklüğün aralanmasına neden olurken, popüler kültür ve gündelik yaşam düzeyinde Osmanlı mirasının daha kalıcı olarak nitelenebilen izlerini de bünyesinde barındırır.

Kimi zaman din ve özel aile yaşamını temel alan camiler ya da kiliseler ile konutların yer aldığı alan bu izlerin sınırını belirliyor² görünse de genellikle konutun da içinde yer aldığı mimari ve kentsel yapıdan başlayıp yemek, müzik ve kahvehanelere kadar uzanan gündelik yaşamın farklı katmanlarında Osmanlı mirasının kalıcı olarak nitelenebilen bu izlerine fazlasıyla rastlanır. Özellikle Anadolu'nun doğu ve güneyinde yer alan çok eski ve kökleşmiş barınma kültürü, Ortaçağ dönemi etkilerinden kurtulamayan Avrupa'nın fetih dönemi Balkanlar'ıyla karşılaştırıldığında, gelişmişliğini ve farklılığını açıkça ortaya koyar. Buna rağmen, Anadolu dışındaki yerel kültürlerin Osmanlılarla

² Faroqhi, S., 1997, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.164, İstanbul.

birlikte oluş sürecine, biraz da Anadolu'dan ve yönetim merkezlerinden uzaklıklarına bağlı olarak yaratılan artan ya da azalan ortaklıklar, Balkanlar'da yeni bir yaşam kültürünün oluşmasına engel olmaz. Öyle ki, Balkanlar için özelleşen bu ilgi hem bölgede merkezin kültürel etkileşiminin fazla olmasını, hem de merkezde Balkan bileşeninin daha ayrıcalıklı bir biçimde temsil edilmesini sağlar. Şüphesiz bu durum birdenbire oluşmadığı gibi, Balkanlar için yalnızca 15. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasında biriken karakteristikler toplamından da ibaret değildir.

Anadolu dışına taşınan, kimi zaman olduğu gibi korunan kimi zaman da yeniden biçimlenen kültürel karakteristiklerin birdenbire ortaya çıktığını ve değişmeyen nitelikler kazandığını söylemek, özellikle Osmanlı barınma kültürü için mümkün değildir. Karakteristikler açısından söylenebileceklerin en önemlisi, yer yer kesin ve keskin olmakla birlikte sınırların genellikle belirsiz, iç içe geçmiş olduğu ve yeniden çizildiğidir. Osmanlı konutu için geriye doğru yapılan bir okuma, özellikle Balkanlar için 15. yüzyıldan başlayan etkileşim sürecini erişebilirlik açısından çok daha yakın dönemlere tarihlendirir. Dolayısıyla, 15. yüzyıl sonundan 18. yüzyıla değin uzanan, bilinen *klasik Osmanlı mimarisiyle aynı ölçüde bilinen Osmanlı konutu için en azından belgeler açısından erişilebilir dönem 18. yüzyıl olarak nitelenmektedir*.³³ Anıtsal mimarlık ve el sanatlarına ilişkin ürünlerin kimliği konusundaki bilgi birikimi çok daha erken dönemlere tarihlenirken, bu alanın dışına, özellikle de saray ölçeğinin dışına çıktıkça 18. yüzyıl öncesine ait barınma mekanı ve kültürüne ait izlere rastlamak hemen hemen imkansızlaşır. *Bazı dağınık tanımlamaların dışında özellikle İstanbul'da klasik döneme ait hiçbir konut mimarisi kalıntısı bulunmamaktadır. İstanbul'un anıtsal mimarisinin arkasında iki yüzyıldan fazla süren iki eski başkent Bursa ve Edirne deneyiminin etkileri açıkça gözlenirken, anonim mimaride bu etkinin sürdürülmediği dikkat çeker. Bu yüzden 16. ve 17. yüzyıl İstanbul'unun kentsel imgesinin yeniden kurgulanmasında karşılaşılan en önemli sorun konut mimarisi hakkında yetersiz bilgi ile ilişkilendirilir. Buna neden olarak da kalıcılığın olmaması ve kayıtların yetersizliği kadar, kültürel olarak İslam toplum düzeninde evin ikincil konumu, geçici yaşam statüsü ve buna eklenen göçebelik kültürü eğilimleri de gösterilmektedir*.⁴ Kentsel mekanda nicelik açısından tek hakim

³³ Pinon, P., 1999, "Anadolu ve Balkanlar'daki Osmanlı Kentlerinde Kentsel Dokular Tipolojisi Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras"*, s.166, İstanbul.

⁴ Kuban, D. 1996, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, çev: Zeynep Rona, s. 275, İstanbul.

olan konutun erişilebilir geçmişinin daha yakın dönemlere tarihlenmesi ise, sivil mimarlık alanı dışındaki yapılarla birlikte el sanatlarının mimarlık ve sanat tarihinde konuta karşın daha kalıcı olması, değişim, dönüşüm ve başkalaşımara daha fazla direnme göstermeleri ile açıklanabilir. Kaldı ki, özellikle İstanbul için 16. yüzyıldan sonra gelişmeye başlayan konut mimarisinin Sinan'ın anıtsal Osmanlı mimari örnekleri yarattığı bir dönemde hatırı sayılır bir düzeye ulaşmasını beklemek de akılcı değildir.

Bilgiler ve belgeler sınırlı, yabancı gezginlerin aktardığı izlenimler ancak *dönemin bir yabancısı için ilginç olabilen ve genellikle de hep aynı olgular çevresinde kalan ayrıntılarda yoğunlaştıklarından Osmanlı konut mimarisine ve barınma kültürüne ilişkin araştırmalar da tipolojik ve morfojenetik irdelemeler, ender olarak da anlamsal analizler* olmaktan ileri gitmezler.⁵ Bu çalışmanın sınırlarını fazlasıyla aşan ve erken Osmanlı konut mimarisine ilişkin parça parça da olsa genel bir imgenin kurgulanmasına yardımcı olan, böylece sistematik belirlemeler yapmayı mümkün kılan bazı belgeler⁶ ise, konut mimarlığını 18. yüzyılda olgun ve anıtsal ifadeye ulaşmış olarak gösterirler. Her iki durumda da İstanbul yerleşim dokusu için yeni bir dönemi başlatan ve bölge merkezli geleneğe son veren fethin, özellikle Osmanlı yerleşim düzeninin ilk evresi içinde, gerçekleşmesinin payı büyüktür. Çünkü, fetihle birlikte ülkenin yerleşme sistemi İstanbul'a göre yeniden biçimlenirken kentlerin ölçeği de İstanbul'a göre tanımlanmaya başlar. Fetihden sonra Anadolu'dan ve Balkanlar'dan İstanbul'a Müslüman, Hıristiyan hatta Yahudi birçok nüfusun göç etmesi sağlanarak kent kalabalık bir nüfusa sahip olur. Başkent'in egemen yapısının nüfusuna Edirne'deki bütün hükümet kadrosu, saray erkanı ve siyasi hayat ile doğrudan doğruya veya dolayısıyla ilgisi bulu-

⁵ Tanyeli, U., 1996, "Klasik Dönem Osmanlı Metropolünde Konutun Reel Tarihi: Bir Standart Saptama Denemesi", *Prof. Doğan Kuban'a Armağan*, s.57, İstanbul.

⁶ Historiyografik olarak, büyük oranda idealizasyon ve anakronizmalar çerçevesinde kavranmaya çalışılan Osmanlı konutu, Türk evi, Anadolu Türk konutu gibi terimlerle adlandırılan mimari ürünler grubu, Tanyeli'nin [1996: 66] vurguladığı gibi idealize edilmeye hiç de uygun olmayan sayısız Osmanlı belgesi ile konutun gizli tarihine ışık tutmaktadır, ancak bu belgelerin gerçek uygulamaları yansıtmaktan çok siyasi iktidarların arzu ve eğilimlerini ifade ediyor gerçeğini yansıttığı da unutulmamalıdır. Osmanlı barınma kültürünün merkezleştirilmiş bir imparatorluk yapısı içinden çıktığı ve sarayın konut standartlarını belirlediği dikkate alındığında konutun gizli tarihini aydınlatan vakfiyeler, vakf tahrir defterleri, vakf muhasebe kayıtları, Divan-ı Hümayun yazışmaları, kanun ve nizamname gibi belgeler önem kazanmakta, buna karşın özellikle imparatorluğun farklı coğrafyalarında merkezin arzu ve eğilimleri dışındaki kültürlerin etkileşimini ihmal ettiği de bilinmektedir. Bu konuda, belgeler ve gerçek durum arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesi için bak. Nadir Özbek, 2004, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet – Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*.

nan bir kitle de dahil olunca başkent nûfusu öyle artar ki, *imparatorluğun siyasî, kültürel, sosyal ve eğitimsel merkezi olarak özellikle Anadolu'dan gelen ailelerin bütünüyle ya da gruplar halinde yerleşmekte olduğu bir kente dönüşür. XV. yüzyılın son çeyreğinde 200 bine yakın bir İstanbul nüfusu tahmin edilirken vakıf tahrirlerinde bu değer XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde 400 bine ve XVI. yüzyılın sonunda 700 bine kadar ulaşır. Bu rakam, imparatorluğun kent nüfusunun %40'ını oluşturmaktadır.*⁷ Bu durum tek egemen kent olarak İstanbul'un artı ürünün denetimini merkezileştirmiş bir imparatorluk yapısı içindeki yerini yansıtırken kent artık, modası ve yaşama biçimi ile taşra kentlerini ve Balkanlar'ı da etkilemeye başlar. Böylece, klasik dönem ve sonrasında İstanbul'un Osmanlı'nın yayıldığı imparatorluk coğrafyası için ne anlam taşıdığı ve taşıyacağı, kentlerin ölçeğinin neden İstanbul'a göre tanımlanacağı kentlerin fizyonomilerinde izlenir hale gelir. İstanbul rakipsiz bir kentsel odak ve kültürel üretim merkezidir artık. Osmanlı barınma kültürünün modernleşmesinde özellikle 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında adı çok anılan bir mimar olan Melling'in *son derece güzel ve gerçekçi olarak betimlediği, İstanbul'a barok dönem sonunda olağanüstü görünümünü kazandıran bu gelenek dünya ile insan arasındaki ilişkilerin farklı perspektifte kurulacağı 19. yüzyıla bir basamak*⁸ olarak nitelendirilir. Türk konut mimarlığının gelişimi fetih sonrası Türk İstanbul'unun gelişimine koşut olarak düşünülürse, Türk sanatında görülen gelişmelerin asıl kaynağının yeni başkent olması doğal karşılanacaktır. Artık Doğu ya da Batı'nın değil, saray çevresinde gelişen eğilimlerin etkisi sanatı yönlendirecektir. Tek merkezli bir sanat olan Osmanlı sanatı da böylece, etkisinin uzanabildiği yere kadar her yerde, sanat üretimini başkentten ortaya koyduklarının derece derece yansımalarından, yorumundan ya da kapsamından oluşturacaktır. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde başkentten Anadolu'ya ve Balkanlar'a yapılan ihracat hız kazanacak ve bu süreçte İstanbul egemenliği yerelliği aşındırmaya başlayacaktır. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel yapısını ve toplumdaki hiyerarşik örgütlenmeyi anlatan bir terim olarak *"ikililikler üzerine kurulu olan sınıfsal yapıyı"*⁹ ve sınıfsal yapının ürettiği, henüz mekansal kurgusu tam olunluğa ulaşmamış bir mekan olan odadan başlayarak konutun bütününe yayılan barınma kültürünü, başkent dışında aramak mantıklı gözükmemek-

⁷ Tekeli, İ., 1980, "Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar", *Toplum ve Bilim* 9/10, s.40, İstanbul

⁸ Kuban, D., 1996: 276.

⁹ Ergül, E., 2002, "Klasik Osmanlı-Anadolu Kent Konutunun Yerel Dışılığı", *2000'den Kesitler: Osmanlı'da Mekanlar, Zamanlar, İnsanlar*, s.51, Ankara.

tedir. Zaten bunun yaygın şekilde gerçekleşmesi Osmanlının başkent merkezli yaratım evresinin gerçekleriyle çelişir. Bu yüzden, konutta da akışın İstanbul'dan taşraya ya da Balkanlar'a doğru oluşu daha kabul edilir gözükmemektedir.

18. yüzyıl sonlarında Anadolu'ya ve Balkanlar'a yapılan ihracat İstanbul'un yalnızca başkent olmasıyla gerçekleşmez, aynı zamanda üretim için geniş bir üretici grubunu zorunlu kılar. Üretim, saraya bağımlı olarak gerçekleşince, *hassa mimarlarından yapı ustalarına, nakkaşlardan marangozlara kadar sayıları yüzleri bulan sanatkarlar sarayın atölyelerinde tek yönlü bir sanat üretimi için üretim yaparlar. En büyük tüketici, en büyük kalite isteyen olan saray, imparatorluk çapında büyük sanatın yönünü de tespit eder. Sarayın sanat alanında belirlediği ya da tanımladığı nitelikler konut için de temel standartları oluşturur, ki bu standartlarla karşılaşan yerel kültürler giderek merkezin etki alanına çekilirler. Şair Nabi 17. yüzyılda bu durumu şöyle özetler:*¹⁰

*Nakş u tasvîr hutût u tezhîb
Hep Stanbul'da bulur zînet ü zîb
Ne kadar var ise aksâm-ı hüner
Hep Stanbul'da bulur revnak-ı fer*

Nabi'yi bu mısraları yazmaya iten neden şüphesiz İstanbul'un noksan olan birçok şeyin merkezi haline gelmesidir. 18. yüzyıl ve sonrasında İstanbul'un mekan üretimi üzerindeki etkisi, yerel kültürleri aşındıracak düzeye erişse de bu dönemin daha öncesinde barınma kültürünün oluşumuna referans olacak belge ve bulgular sınırlıdır. Edebi metinlerdeki gözlem ve betimlemelerin konuta yönelik olmamasına resmi kayıtların azlığı da eklenince, görsel malzeme olarak geriye yalnızca minyatürler kalır ki, onlar da üsluplaştırılarak indirgenmiş olduklarından 18. yüzyıl öncesi barınma kültürü oluşumunun tanımlanmasını zorlaştırır. Buna karşın, konutun mekansal kurgusunu göçebe kültürünün barınma mekanlarıyla ilişkilendiren, Asya'da ortaya çıkan "fevkanîye"¹¹ yapı yaklaşımını Uygur, Afgan, Azerbaycan ve Selçuk köşkleriyle örtüşüren, hatta Osmanlı kasırlarına taşıyan yorumlara da sıklıkla rastlanır. Konuta ait kavramları etimolojik açıdan ele alan değerlendirmeler ise oda

¹⁰ Kuban, D., 1988, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, s.168-69, İstanbul.

¹¹ Evin zeminden bir kat yukarıya çekilmesi olarak tanımlanan fevkanîlik ile yapının altı, zemin kattaki bölüm boş tutulur. Balkan coğrafyasının kuzeyinde, göreceli olarak soğuk bölgelerde, fevkanî yapı sanki özellikle kendini dayatır.

sözcüğünün Karahanlı Türkçesindeki “otağ”dan geldiğini ileri sürmektedirler.¹²

Merkezden Taşraya, Odadan Konuta Barınma Kültürü

Öteden beri Osmanlı yerleşik barınma kültürü ile Türklerin göçebe kültürü arasında kurulan ilişki, oda ile çadır arasında morfojenetik bir bağlantıya dönüşse de “oda”, barınma kültüründe ya da Türk evinde konutun değişmeyen ana bileşenidir. Bununla birlikte, göçebe geçmişe ait barınma alışkanlıklarını yerleşikliğin kültür bölgesinde gözlemlemek ya da oda mimarisini göçebelik temelli kılmaya çalışmak¹³ *idealleştirmelerden kaçınıldığında zor gözükürken, barınma kültürünün mimarlıkla ancak dolaylı biçimde ilişkili kimi alanlarında bu çaba verimli olabilmektedir. Osmanlı odası diye bilinen ve uzun bir tarihsel süreç sonunda, örnekleri kimi geç 19. yüzyıl köy evlerinde dahi yer alan mimari olgunun serüveni, ancak doğru yerden başlayarak araştırılabilir. Çoğu kültürel yaratmada olduğu gibi burada da toplumun en üst katmanı için üretilmiş bir barınma formatının yayılması söz konusudur. Açıkçası, odaya ulaşan süreç çadırdan ya da halk mimarlığından değil, saraydan ya da “resmi mimarlık”tan başlar.*¹⁴ Türk evinin bilinen, en eski oda bölümlenmesi hakkındaki bilgilerin, bir konutta değil de Bursa'da Yeşil Cami'deki yan mekanlar ile üst kattaki hünkar mahfillerinde gözlemlenmesi bu savı doğrular niteliktedir. *Buradaki ocak, hücre ve dolapların düzeni ve çevresindeki alçı bezemeler, 15. yüzyıl evlerinin süslemeleri hakkında bilgi veren erken örnekler*¹⁵ olmakla birlikte ileride evlerde uygulanacak çeşitlemelerin daha 15. yüzyılın ilk yarısındaki örneklerini de oluşturdular. Bu yüzden, kendi dönemi için oldukça düzeyli sayılabilecek Yeşil Cami örneği, ortaya konulan standardın yine aynı dönem için oldukça yüksek olduğunu gösterir. Hatta lüks boyutu olduğunu varsaymak abartı olmaz.

Köken olarak İslami geleneklerle birlikte Batı dünyası ile de ilişkilendirilen

¹² Kökden, U., 1999, “Otağdan Oda'ya, *Cogito- Bir Anatomi Dersi: Ev*, Sayı: 18, s.213-215, İstanbul.

¹³ Günay, R., 1998, *Türk Ev Geleneği ve Safranbolu Evleri*, İstanbul, s.46, Küçükerman, Ö., 1996, *Kendi Mekanının Arayışı İçinde Türk Evi*, İstanbul, s.33-69, Kuban, D., 1996, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, İstanbul, s.276, Bammer, A., 1996, “The Relationship between the Tent and the Anatolian House”, *Housing and Settlement in Anatolia A Historical Perspective*, pp.234-247, İstanbul.

¹⁴ Tanyeli, U., 1996, “Anadolu'da Bizans, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Dönemlerinde Yerleşme ve Barınma Düzeni”, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, s.428, İstanbul.

¹⁵ Eldem, S. H., 1984, *Türk Evi: Osmanlı Dönemi*, Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Korumaya Vakfı, s.43, İstanbul.

ocak, odanın ilk önemli bileşeni olarak 15. yüzyılın ortalarından başlayan işlevselliğini davlumbazla birlikte odaların kuruluşunda/mekansal kurgusunda tasarım eksenini belirler. *Zaman zaman yer aldığı yüzeylerdeki pencere ve dolaplarla birlikte etkisi ve eksenel gücü azalmış gözükmese de, yine de oda için üç değişik iç düzen ögesinden biri olmayı sürdürür.*¹⁶ Böylece Batı'daki benzerleri gibi bir üst sınıf lüksü olarak simgesel nitelikte bir göstergeye dönüşür. Ocaklar kadar yapı boşluklarında camın kullanımı da bir üst sınıf lüksü olarak nitelenebilir. Fatih döneminden başlayarak, anıtsal mimarlığın duvar yüzeylerinin bir parçası haline dönüşen pencere düzeni gibi sedir, dolaplar ve pabuçluk da odanın mekansal kurgusunda 16. yüzyılın sayılan konutları dışında görülmezler. Görülenler de geleneksel bilgi birikimiyle elde edilen değerlerden öteye gitmezler. Konut içinde, oda özelinde ocak ile ilişkilendirilen Batı kökenli veriler 18. yüzyılın ilk çeyreğinde yoğun bir ithale dönüşecek olsa da, aslında fetih sonrası dönemle başlayan bir geçmişe sahiptir. Dışarıdan alınan her kültür verisi böyle bir geçmiş içinde mevcut geleneksel sistemin sınırlarına dahil olur. Çok özel durumlar oluşmadıkça da rahatça benimsenirler. Tarihsel sürecin önemli bir bölümü için bu durum geçerli gözükiyorsa da, *19. yüzyıl başından II. Dünya Savaşına dek uzanan yaklaşık 150 yıl içinde Türk insanının barınma çevresinde olup bitenler böyle değildir. Yer sofrasından kalkıp masada yemek yemeye başlamak, sadece tabakların bulunduğu yüzeyin 50 cm yukarıya yerleştirilmesi demek değildir. Türkiye'de son iki yüzyılda olup bitenler, tırmanan bir süreçte tüm yaşama alışkanlıkları ve yaşam ritüellerini değiştirecek başkalaşım zincirlerinin parçalarıdır.*¹⁷ İmparatorluğun egemenlik sınırı içinde kalan ve kökleşmiş bir barınma kültürüne sahip olmayan Balkan ülkelerinin bu süreçten etkilenmesi kaçınılmaz gözükmektedir.

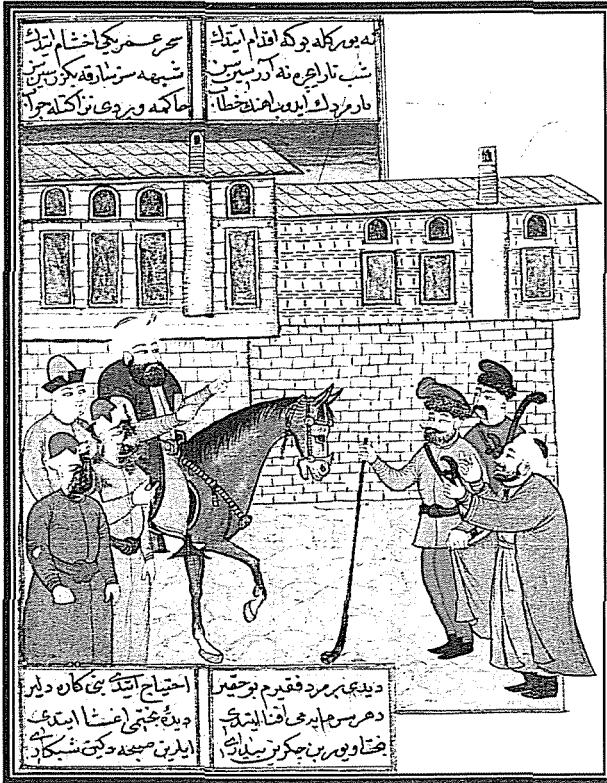
Balkan Coğrafyasında Konut Kültürü

Balkan kentleri, anıtsal yapıların yanı sıra mahalle düzenleri ve barınma mekanlarının özgün biçimlenişleriyle yer aldıkları coğrafyada Anadolu'yla ortak nitelikler yansıtır. Özellikle 18. yüzyıla doğru, Balkan kentinin "vitrin"indeki gözle görülür değişiklik, tarihçiler tarafından, Osmanlı'nın sosyal yapısının ve mantığının değişimi olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, kentlerin barın-

¹⁶ Küçükerman, Ö., 1996, *Kendi Mekanının Arayışı İçinde Türk Evi*, s.178, İstanbul.

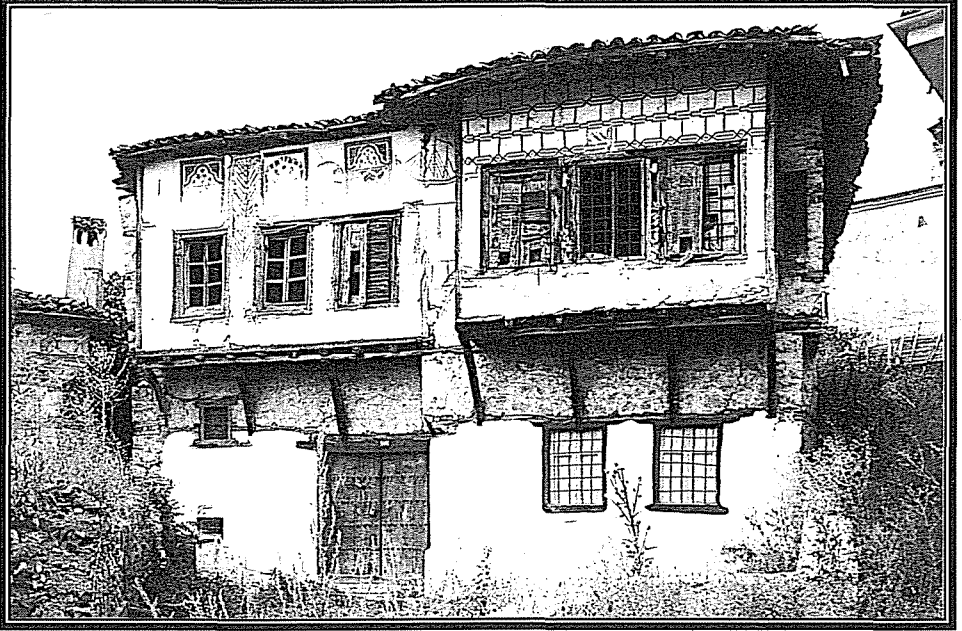
¹⁷ Tanyeli, U., 1996, "Osmanlı Barınma Kültüründe Batılılaşma-Modernleşme: Yeni Bir Semboller Dizgesinin Oluşumu", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, s. 285, İstanbul.

ma mekanlarına ait özellikleri ve bu mekanların tanımladığı gündelik yaşamı Anadolu'nun geleneksel konutlarında görmek mümkündür. En küçük, yalın ve basit şemalardan büyük ve zengin tiplerdeki tasarımsal ortaklıklara, odaların donanımından tefrişine, cephelerdeki bezemelerdeki ayrıntılardan detay zenginliklerine bir çok değer Anadolu'dan Osmanlı kültürünün yayıldığı coğrafyanın sınırlarına değin neredeyse birbirini tekrarlar. Böylece, sayısız diyalektik çeşitlemelerle birlikte kentsel yapıda karakteristikleriyle öne çıkan konutlar, Osmanlı kent fizyonomisinin verilerini barınma kültürünün fiziksel bileşenleri ile açığa vururlar. Bu bileşenler ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye ve kentten kente farklılık gösterdiği gibi *nerede olursa olsun aynı tür konut psikolojisinin, ayrıca kent mimarisinin temelde aynı olan üslupsal yapısının güçlenmesi*¹⁸ nedeniyle çok farklı bölgelerde tileşmiş öğelere de dönüşür.

Resim 1. 1720-30 yılları arası yapılmış olan bu minyatürde dönemin evleri ayrıntılı olarak anlatılır. Dış yüzeyde bitkisel bezemeler yanında, taş-tuğla taklidi bezeme de dönemin özelliklerindedir (Hamse-i Atayî, Topkapı Sarayı Müzesi)

¹⁸ Cerasi, M., 1999, *Osmanlı Kenti*, s.162, İstanbul.

Fotoğraf 1. Siatista'da boya ile yapılmış yalancı tepe pencereleri ve taş-tuğla almasıık duvar resimleri.
Kaynak: Günay, R., 1998, *Türk Ev Geleneği ve Safranbolu Evleri*, İstanbul, s.38-39.

Böylece, Türk Evi olarak bilinen, ancak başka isimlerle Balkan ülkelerinin kendi ulusal miraslarına dahil ettikleri, farklı etnik kimliklere mal edilen bu ortak konut tipolojisi, imparatorluğun Balkan topraklarında farklı, en gelişmiş ve ilginç örneklerini üretir. Dolayısıyla, kimi zaman kendi yerel ortamını oluşturan bölgesel kültürlerle, kimi zaman da onların katkılarını da bu oluşuma dahil eden ancak özel koşullarıyla farklılaşan merkezdeki kültürle var edilen Osmanlı konut kültürünün izlerine Bulgaristan, Yunanistan, Mora ve Adalar, Arnavutluk, Makedonya ve Bosna'ya kadar uzanan geniş bir alanda rastlanır. Bu izler yalnızca tasarım ve onun getirdiği zenginliklerle değil, kente, kente ve gündelik yaşama ait terminolojiyle de Anadolu ile ortaklığını sürdürür.

Bulgar kentlerinde Osmanlı bileşeninin de katıldığı yeni kültürün oluşma süreci epeyce karmaşık ve uzun sürelidir. Buna karşın, Yunanistan, Osmanlı egemenliğine epeyce erken giren bölgeleriyle Batılı biçimlerden etkilenmeden, Doğu'ya, Osmanlıya özgü kentsel nitelik kazanır. Bulgar ve Yunan kentleriyle sınırlı kalmayan bu etkileşim, Osmanlı'nın Balkanlar'daki iskan politikasının bir sonucu olarak imparatorluğun egemenliği altında bulunan bütün

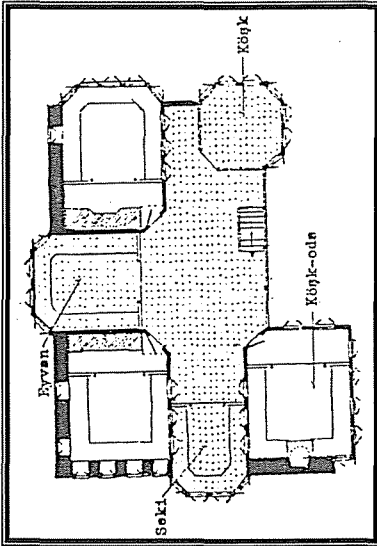
Balkan coğrafyasına yayılır. Bu durum, neredeyse tüm Balkanlar'a Doğu-Batı kültürel etkileşiminde önemli bir rol tanımlar ve Balkan yarımadasını bu kültür alışverişinin temsilcisi haline getirir. Öyle ki, Rumelinin en büyük kentlerinden Selanik, Atina, Serez, Üsküp, Manastır ve Belgrad kentlerinde açıkça görülen kültürel etkileşimin izleri yeni kurulan Saraybosna, Yeni Pazar, Köprülü gibi kentlerde tamamen Osmanlı kimliğine dönüşür. Bu dönüşüm, gerek mevcut kentlerde gerekse yeni kurulan kentlerde yerelliklerle bütünleşen Osmanlıya özgün kentsel atmosferler ortaya çıkarır.

Trakya'ya yakın bir bölgede yer alan Karaferiye, Kesriye, Embelek ve Tırhala'nın çıkmaz sokaklarla zenginleştirilmiş mahalle dokuları, bir yandan Anadolu yerleşmelerinin karakteristiklerini yansıtırken diğer yandan Osmanlı kent kültürünün yerel dışılığının da en güzel ifadesidir. Batıda Selanik'e giden ve doğuda Trakya sınırına doğru Serez, Kavala, Drama, Yenice, Yenişehir, Yanya, Siatista, Gümülcine ve Dimetoka gibi yerleşmelerin bulunduğu bölgede yer alan 18. ve 19. yüzyıla tarihlenen konutların coğrafi olarak en yakın komşuları sayılan Edirne'deki dış sofalı örneklerin plan şemalarını tekrarlaması, kültürel ve kentsel etkileşimi barınma mekanlarının cephelerinden sofalarına kadar taşır. Fetih döneminde kerpiç malzemenin hakim olduğu tek katlı evler 19. yüzyıla kadar geçen süreçte yalnızca malzemelerini değil, aynı zamanda plan tiplerini ve kat yüksekliklerini de değiştirerek 2-3 katlı evlere dönüşürler. Özellikle seçkin aile evleri ve zengin konaklarında mimari ifadesini bulan bu dönüşüm, mahalleler içinde bahçe duvarından bahçe yaşamına, avlulardan cephe oluşumlarına kadar geleneksel Osmanlı konutunu ve barınma kültürünün bir çok özelliklerini yansıtır. Siatista, bu bölgede bulunan şehirlerin arasında *eski mahalleleri ve evleri bakımından en önemli mevkii işgal edecek niteliktedir. Belki de daha da ileri gidilerek, Türkiye de dahil eski Osmanlı arazisi üzerinde buradaki kadar büyük sayıda ve aynı üslubu taşıyan evlere sahip başka bir şehir mevcut değildir.*¹⁹ Bu benzerliğin Trakya dışındaki örneklerini ise Ege Bölgesi konutlarında bulmak olasıdır. Yalnızca fiziki görünümle sınırlı kalmayan bu etkileşimde, oda düzenlemesinden bezeme ayrıntılarına kadar sayısız ortaklık gözlenir. Bu ortaklıklar, gündelik yaşama yansıyan mimari terminolojiye de yansır.

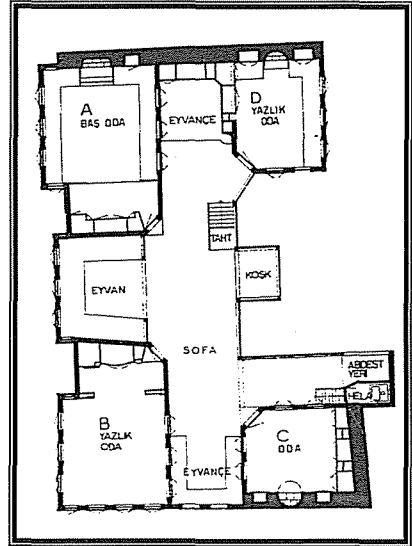
Birgi Çakırağa ve Embelek Schwartz Konağı belki de bu etkileşimin en olgun, düzeyli ve karakteristik örnekleridir. *Aynı döneme tarihlenen, Eşraf Konağı*

¹⁹ Eldem, S. H., 1984, *Türk Evi: Osmanlı Dönemi*, Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, s.42, İstanbul.

olarak tanımlanabilecek bu iki konak, üretim ve ticaretle refah düzeyi yükselen halkın büyük kente özleminin konutlarda oda duvarlarına yansıtıldığı düzeyli örneklerdendir. Özellikle odalardaki bezemeler ve İstanbul resimleri bunu güçlendirmektedir.²⁰ Dışardan manzarayı tasvir ederken içinden bakılan yapının enteriyörünü de işleyen bu tür bir kompozisyon tarzı, doğrudan doğruya Batılı²¹ görünüyorsa da yapıların planlanışları, arazi içindeki konumlanışları, biçimlenişleri daha yerli ve daha Osmanlı yapı tipiyle bütünleşir.

Plan 1. Çakırağa Konağı, Birgi

Plan 2. Schwartz Konağı, Embelek

Ege bölgesinde, denizin her iki yakasında görülen benzerlikler, doğal olarak adalardaki sivil mimari örneklerle de yansır ve *plan şemalarından cephelere, bezemesel özelliklerden yapının konstrüksiyonuna kadar ortaklıklar sergiler*. Özellikle taş zemin katlar üzerinde yükselen ahşap karkas, genellikle bağdadi kaplama üst katlar, Batı Anadolu'daki 19. yüzyıl Osmanlı konutlarıyla levanten konutlarının geleneksel görüntülerini birlikte yansıtır ki bu konutlarda Osmanlı ve Batı etkileri bütünleşmiş gibidir.²²

Bulgar kentlerinde Osmanlı bileşeninin de katıldığı yeni kültürün oluşma

²⁰ Uluengin, N., 2001, "Birgi'den Ambelakia'ya", *Yapı Dergisi*, Sayı: 241, s.72-78, İstanbul.

²¹ Arık, R., 1988, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, s.86-88, Ankara.

²² Akın, N., 2001, *Balkanlarda Osmanlı Dönemi Konutları*, Literatür Yayıncılık, s.103, İstanbul.

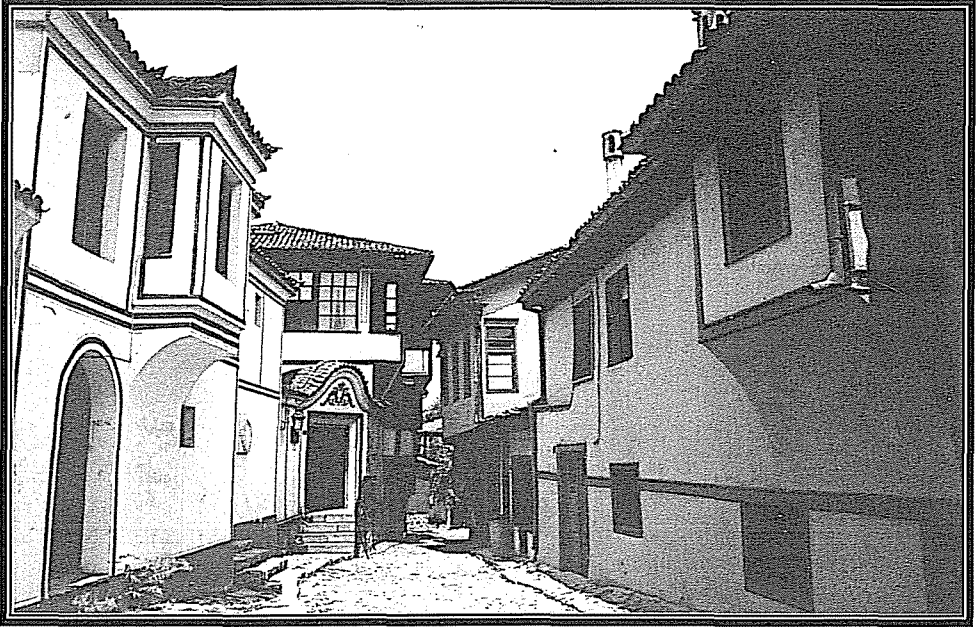
süreci epeyce karmaşık ve uzun sürelidir. İstanbul'u Edirne ve Sofya'ya bağlayan eksen boyunca 16. ve 17. yüzyılda ticari önem kazanan bazı Bulgar kentleri Osmanlı kültür ve mimarisinin önemli merkezleri olarak yeni kurulan Eski Cuma ve Yeni Pazar gibi yerleşmelerle birlikte kültürel etkileşimde etkin rol oynarlar. 18. yüzyıla tarihlenen Bulgar konut mimarisinin en erken örnekleri ise, bu dönem ve sonrasında Osmanlı konut geleneği ve kültürüyle etkileşimini sürdürür. Avlular dışında, özellikle sofanın dışta yer aldığı örneklerde çardak ve ona katılan köşk ya da köşklele zenginleşen plan tipleri Anadolu konutu için taşıdığı anlamı ve zenginliği Bulgaristan konutu için de taşır. Özellikle *Filibe'de 19. yüzyılın ortasına doğru üç hatta dört kat yüksekliğe ulaşan Osmanlı kent evi gelişiminin tacı sayılan bir model gelişir. Biçimlenmede orta sofanın ağırlığının açıkça hissedildiği bu modelin cephedeki simetri, katı olmayan ama kurallı plan, planda ve cephede eğrisel çizgileri, barok ve Neoklasik öğelerin ilginç birleşimi, kesinlikle İstanbul aristokrat konut mimarisinin 18. yüzyıl boyunca sürdürdüğü deneylerden kaynaklanır.*²³ Bununla birlikte, İstanbul'da 19. yüzyıla kadar yaygın şekilde kullanılan eliptik sofalı ve simetri akslarına sahip konutların özellikle *Filibe'deki örnekleri neredeyse başkenttekilerle yarışacak düzeydedir.*²⁴ Öyle ki; kimi konakların dairesel ve oval sofaları gerek tavan gerekse saçak ve cephenin eğrisel çizgileriyle üslup bütünlüğü oluşturarak, başkentte benzeri olmayan özgün ve son derece incelmış örnekler ortaya koyar. Özellikle geç dönemin varsul evlerinde iç mekandan başlayarak cepheye ve sokağa iletilen bu biçimsel zenginlik, asimetrik planlı eski Türk ev geleneği için bir karakteristik olmaktan çok Osmanlı konut geleneği ile birlikte Avrupa'yla yoğunlaşan ilişkilerin bir yansıması olarak saraylardaki aksiyel kompozisyonla²⁵ ilişkilendirilir. Bu konudaki farklı görüşler konutların biçimlenmesinden ve tipolojisinden çok aidiyetliğine yöneliktir. Konutların biçimlenmesinde ve barınma kültürünün oluşmasında Bulgar Rönesans'ı olarak adlandırılan dönemi ön plana çıkaran görüşlerle birlikte *Bulgar kentlerinde yüzyıllar boyu yaşayan Türk yapı ustaları ya da onlardan devir ya da miras alınan zanaat ve ustalıkların oluşumunda önemli bir rol oynadığını ileri süren görüşler*²⁶ bu oluşumu Osmanlıya mal eder,

²³ Cerasi, M., 1999, *Osmanlı Kenti*, s.164, İstanbul.

²⁴ Arel, A., 1999, "Türk Evi Dedikleri", *Cogito*, Sayı: 18, s.208, İstanbul.

²⁵ Kuban, D., 1982, "Türk Ev Geleneği Üzerine Gözlemler," *Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, s. 206, İstanbul.

²⁶ Kiel, M., 1987, "Urban Development in Bulgaria in the Turkish Period: The Place of the Turkish Architecture in the Process", *Journal of Turkish Studies*, N.: 2, C: 4, s.117.

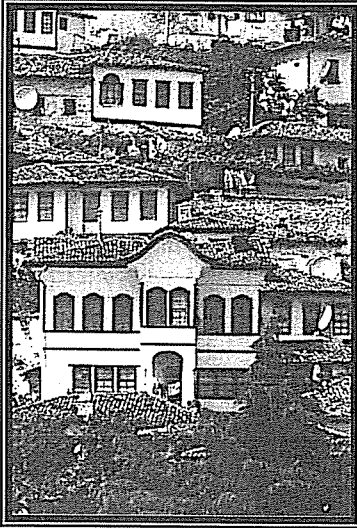
Fotoğraf 2. Sokak, Filibe

Osmanlılarla birlikte sürdürülen beş yüz yıllık geçmiş Arnavutluk kent ve barınma kültüründe ve yaşam biçiminde de büyük ortaklıklar oluşturur. Bu ortaklıklar, geleneksel konutların iyi korunmuş tek ya da toplu örnekleri ile birleşince Arnavutluk konutuna Balkan konutları arasında önemli bir yer tanımlar. Arnavutluk konutu, genellikle Akdeniz kültüründe Osmanlı öncesinde de yer alan antik konut türü, özellikle “ateş evi” ile temellendiriliyor olsa da dönemin kent konutları üzerindeki Osmanlı etkisi özellikle Çardaklı ve Hayatlı konut tipleri içinde kendini açıkça hissettirir. Kullanılabilir nitelikteki konutların sağladığı bilgiler 18. ve 20. yüzyıl konutları²⁷ üzerinde yoğunlaşırken, aynı döneme tarihlenen konutların biçimlenmesinde 4 tipin egemenliği hissedilir. *Üst katta ocak ile bütünleşen 2 katlı birinci tip, Tiran Tipi konut olarak bilinir. Plan şeması bir dış sofa üzerinde yan yana dizilen odalardan oluşan genellikle tek katlı dış sofa ile ikinci tip Orta Arnavutluk'ta, Tiran ve Elbasan'da yaygındır. Bir tür dış sofa niteliği taşıyan çardağın çeşitlemelerinin ana öge olarak görüldüğü çok katlı üçüncü tip Kroya, Elba-*

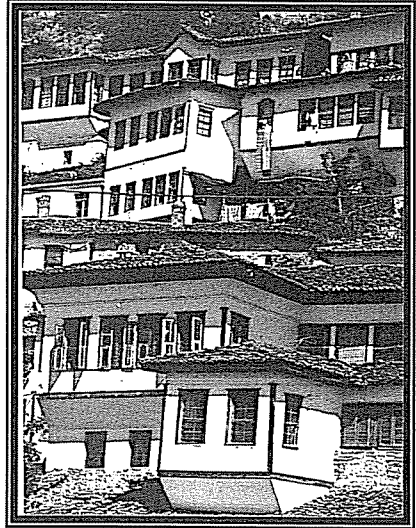
²⁷ Rıza, E., 1999, “L’habitation Albanaise dans son Contexte Historique”, *7 Centuries of Ottoman Architecture “A Supra-National Heritage”*, s.292, İstanbul.

san, İşkodra, Berat, Tiran ve Karçça için karakteristiktir.²⁸ Anadolu'da örneğine çok rastlanan eğimli topografyayla bütünleşen yerleşimler özellikle üçüncü tipe dahil olan Berat'taki konutları Arnavutluk konutu içinde öne çıkarır. İşkodra ve Elbasan'da da örneklerine rastlanan ancak daha gelişmiş olarak biçimlenen çardaklı ve giderek köşklerle daha da zenginleştirilmiş dış sofalı Berat evleri, ev-sokak ilişkisi, yapım tekniği, katların işlevleri, oda ve sofaları ile Anadolu'nun geleneksel evleriyle büyük benzerlik sergiler.²⁹

Fotoğraf 3.
Yerleşim
dokusu

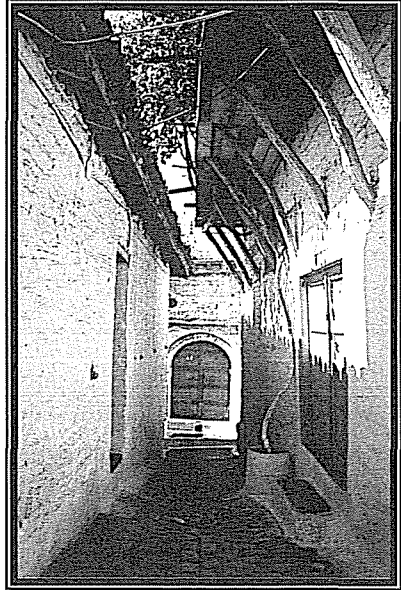
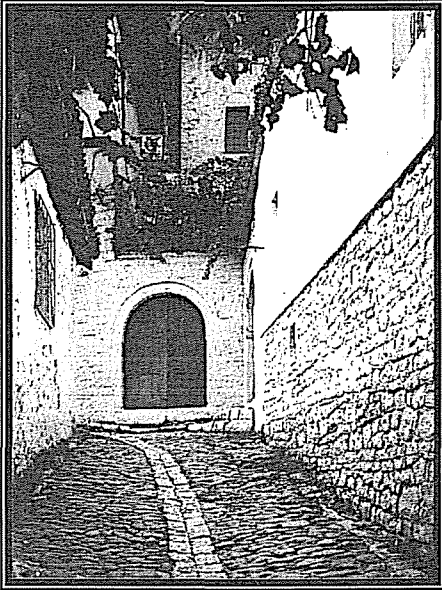
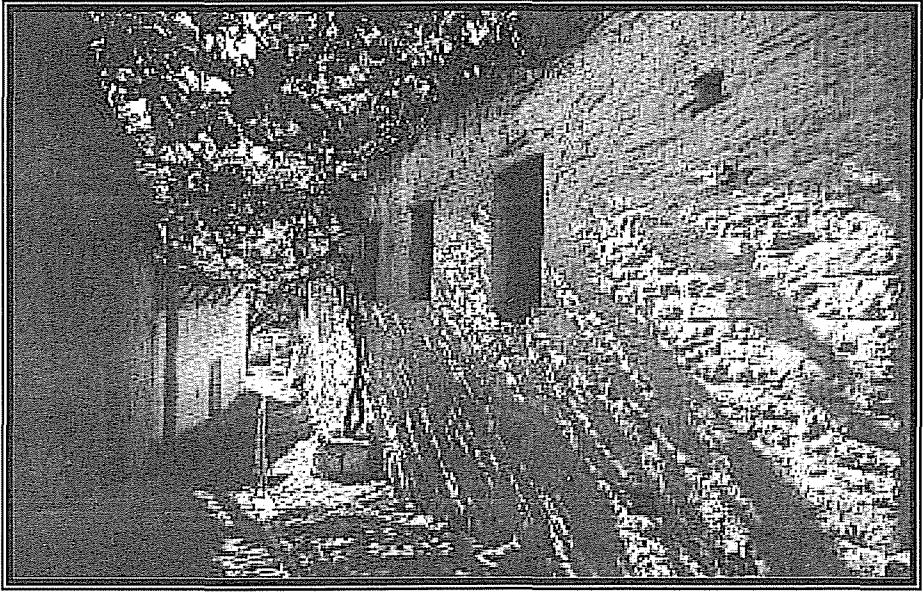

Fotoğraf
4-5.
Konutlar

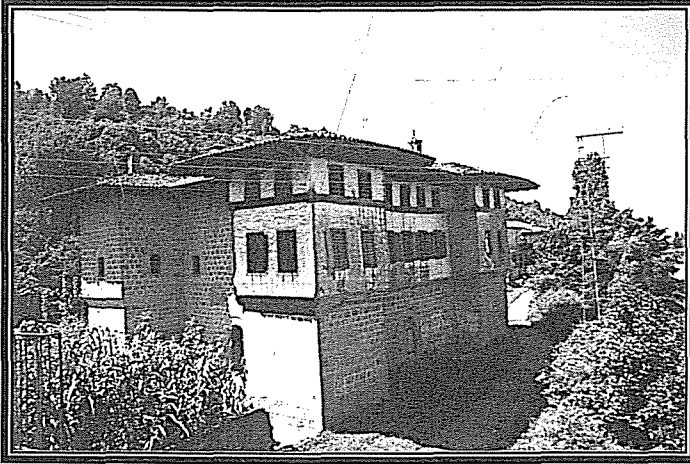
²⁸ Akin, N., 2001, s.172.

²⁹ Bu konuda bir değerlendirme için bak. Emden, C., 1991, "Geleneksel Berat Evleri", *Arredamento Dekorasyon*, s.94-96, İstanbul; Base, A., Meksi, A., Rıza E., 1988, *Berati*, Tiran; Rıza, E., 1991, *Qyteti Dhe Banesa Shqiptare e Mesjetes Se Vone*, Tiran; Thomo, P., 1981, *Banasa F shatare E Shqiperise Veriore*, Tiran.

Fotoğraf 6-7-8. Sokaklar, Berat

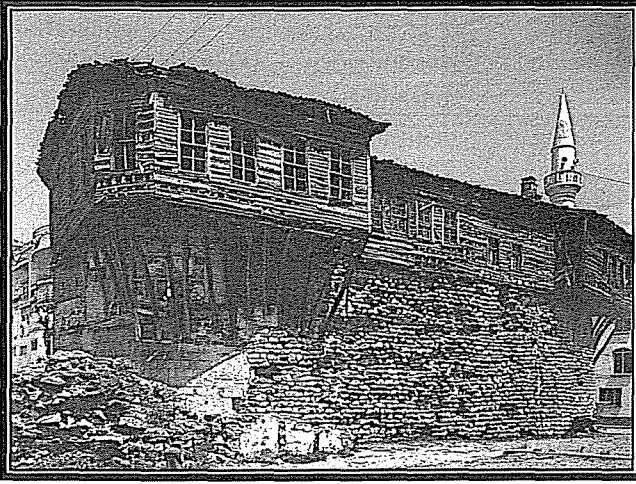
Hemen tüm Balkanlar'da görülen ve 14. yüzyıldan bu yana Arnavutluk'un da tipik ev örneklerinden olan dördüncü tip olan kulelere kuzeyden başlayarak güneye doğru İşkodra, Kroya, Berat ve Ergeri'de yaygın olarak rastlanır.³⁰ Balkanlar'ın farklı bölgelerinde özel bir tipe dönüşen kule evler, yalnızca üst katta bulunan çıkmaları, çok geniş pencerelerine karşın sıkışık planları ile Balkan konutu içinde özelleşirler. Ortaçağ şatolarını taklit edercesine inşa edilen ve daha çok savunma amaçlı³¹ yapılmış gibi görünen kule evlerin örneklerine Anadolu'da özellikle kırsal alanlarda Bey Evi olarak rastlanır. Biçimsel açıdan Balkanlar'daki örnekler kadar çeşitlenmeleri bulunmasa da sınırlı sayıda örnekler iç mekan organizasyonu açısından bütünlük gösterirler. Zeminle ilişkilenen katlar mümkün olduğunca dışa kapalı olup üst katlar ise sofalarla veya çıkmalarla dışa açılırlar. Özellikle sağır yüzeyler üzerine kurgulanan yaşama mekanları bu konut tipini kendisini inşa ettiren toplumsal grubun statü göstergesi olarak sunmasına fazlasıyla izin verir.

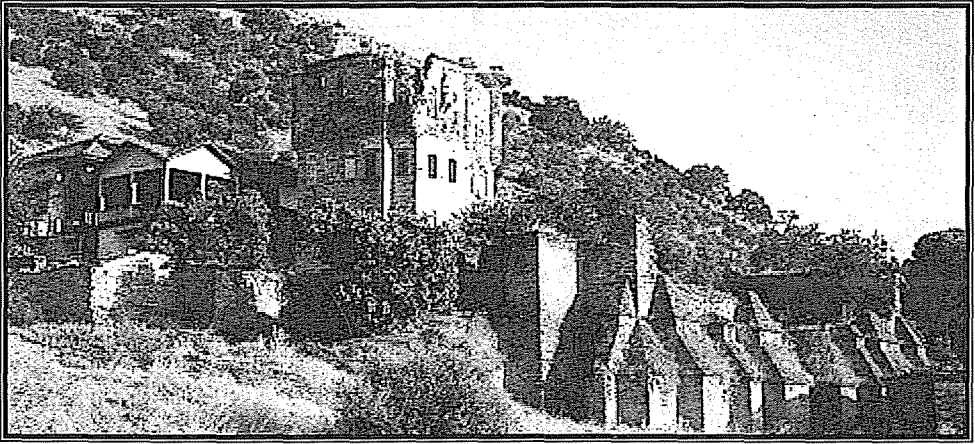
Fotoğraf 9.
Konak, Sürmene

³⁰ Akın, N., 2001, *Balkanlarda Osmanlı Dönemi Konutları*, s.172, İstanbul.

³¹ Tanyeli'ye göre (1996: 457) "çoğu kez savlandığının aksine kulelerin gerçek bir savunma yapısı olduğunu düşünmek kolay gözüküyor. Teknik nitelikleri açısından neredeyse beş yüzyıl gecikmiş bir savunma yapısı tipolojisini somut işlevsel açıklamalarla anlamlandırmak da olanaksızdır. Bunların hükümet güçlerine direnmesi hiçbir dönemde söz konusu olmuş değil. Kaldı ki, bu olanaklı da değil. Daha da ilginç, merkezi yönetimin de bu kuleleri bir tehdit unsuru olarak gördüğüne ilişkin bir kanıt yok. Nitekim, ayanların gücünü kırmaya kalktığında devlet bunu adeta üfleyerek yapacaktır. Kulenin ayanlar arası rekabete hesaba katılır bir yeri olduğunu düşündürten bir kanıt da yok. Atçalı Kel Mehmed bile bunlardan Arpaz'daki örneği kolayca ele geçirip yakabilmişti. O halde, barınma kulesinin gerekçesi savunmada değil, kendisini ismarlayan toplumsal grubun yeni bir mimari imgelem kurma çabasında aranmalıdır."

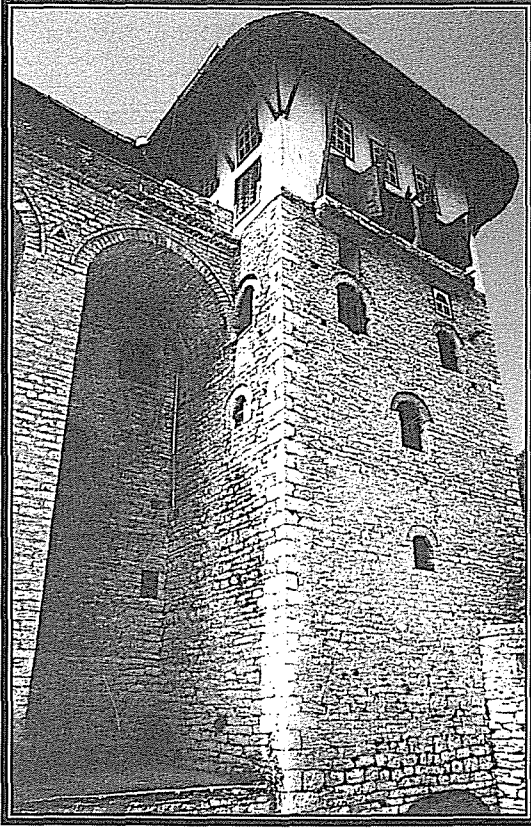
Fotoğraf 10. Konak, Bolaman, Ordu

Fotoğraf 11. Arpaz Kulesi, Erenköy, Nazilli

Arpaz beyleri tarafından 19. yüzyıl başlarında yaptırılan Arpaz Kulesinin II. Mahmut zamanında Rodos'tan getirilen ustalara yaptırılması³² bir tesadüf müdür bilinmez, ama Arnavutlukta özelleştiği Ergeri bölgesindeki kule evlerin kökenini Ergeri'ye sınır olan Yunanistan'daki Epir bölgesine ve orijini de Yunan sivil mimarisine bağlama eğilimleri yaygındır. Buna karşın, karakteristik yapıları dikkate alındığında Ergeri'deki örneklerin özgünlüğü daha belirgindir. Bütün örneklerde görülen dış yüzeyin yalın anıtsal cepheleri

³² <http://ttaydin.telekom.gov.tr/nzl.htm>

Fotoğraf 12. Kule ev, Ergeri

iç mekanda tavandan pencerele-
re, ocaktan dolaplara zengin
işçilikler sunar. Genellikle üst
katlardaki dış sofalı tipler ise,
Arnavutluk'un en yaygın gele-
neksel konut tipi olan dış sofalı
tipler ile benzerlik gösterirler.
Odalarda hâlâ haremlik ve se-
lamlıkların bulunması konutun
yapımından içinde geçen günde-
lik yaşama simbiyotik etkilerin
açık göstergesidir. Arpaz kona-
ğıyla doğrudan bir ilişkisi olmasa
da Antikçağ ve Bizans dönemle-
rinden beri süregelen kule ev
tarzı, Ortaçağ Avrupa'sının kale-
lerinde sık sık bir ikili oluşturan
kule ile ikamet yapısı beraberli-
ğini yansıtır. Kulelerin yanındaki
ev 2 katlıdır ve Osmanlı evlerin-
de alışıldığı üzere oturma meka-
nı 1. kattadır, taraça da ev sakin-
lerine Ege'nin güzel manzarasını
seyretme olanağı tanır. Bu bü-
tünsel yapının kale benzeri ka-

rakteri bir dış duvarla daha da belirginleşir. Kuşkusuz bu yapılar büyükçe bir ordu tarafından kuşatılmaya dayanabilecek donanımdan yoksundurlar, ancak kudret gösterisi bakımından amaçlarına tümüyle ulaşmış gözükürler.³³

Osmanlı konut mimarisinin en güzel ve karakteristik üslubunun geliştiği böl-
gelerden birisi de eski Yugoslavya'dır. Fetihden sonra Osmanlı'nın iskan poli-
tikalarıyla Bosna-Hersek ve Makedonya'da yeni kentler kurulup, bu kentlere
Osmanlı barınma kültürü yerleştirilmeye çalışılırken mevcut kentlerin geliştiri-
lmesi yönünde de kentsel politikalar geliştirilir. 14. yüzyıldan itibaren Üs-
küp ve izleyen yüzyıllarda Saraybosna ve Banyaluka özellikle konumları ne-
deniyle diğer kentlere oranla bölgenin önemli kentleri haline gelirler. Osman-
lı dönemi için kentsel mekan kurgusunda çıkmaz sokak etkisi bölgenin gene-

³³ Faroqhi, S., 1997, s.256.

linde yaygındır. Özellikle barınma mekanlarında karakteristik olarak beliren bir başka özellik *soğuk iklimin konut planlarını ve yapı tarzlarını etkilemiş olduğudur. Bosna-Hersek'teki konutlarda dik çatılar ve cephelerde cablama kullanımı yaygındır. En çok itina sofaların kemerli dış cepheleri ile odaların tavan ve musandıralarında görülür. Hemen her evin seçilmiş bir yerinde gayet süslü bir köşk odası vardır. İklimin barınma mekanlarındaki etkisi Makedonya bölgesinde de kendini hissettirir. Çatılar kiremit örtülü, ahşap revak ve sundurmalar yaygındır. Konut planları Anadolu'daki planlarınkine benzer bir evre geçirmiş, açık sofadan başlayarak merkezi sofalı plana kadar gelişmiştir. Plan tiplerinde Anadolu'da olduğu gibi, İstanbul ve Edirne'ye nazaran 50-100 senelik bir üslup gecikmesi görüls³⁴ de barınma mekanlarının fiziksel bileşenleri ve gündelik yaşam tarzı Osmanlıyla olan ilişkisini açıkça yansıtır.*

Doğu-Batı arasındaki çeşitli kültürel etkilere açık Makedonya bölgesi ve bölgenin belki de en önemli kenti Üsküp, stratejik açıdan konumu nedeniyle Osmanlı için ayrı bir önem taşır. Dönemin Osmanlı anıtsal yapıları ile ticaretin yer aldığı çarşısı, Arnavut kaldırımını döşeli dar sokakları ve bunları çevreleyen geleneksel sivil mimarisıyla döneminin önemli kentlerinden biridir. *Üsküp'le birlikte Köprülü ve Vardar etkili iki merkezdir ve Ohri, Kruşevo, Manastır, İştıp, Pirlepe, gibi kentleri de etki alanları içine alırlar. Bölgede az katlı ve enine bir gelişim gösteren evler, Makedonya'nın kuzeybatısına ve Kosova'nın dağlık alanlarına doğru çok katlı ve yüksek bir tipe dönüşür. Enine gelişen örnekler tek katlı, dikdörtgen planlı, kırma çatılı ve alaturka kiremit örtülü kerpiç binalar olabildikleri gibi, zemin taş, üst yapı ahşap karkas olmak üzere, çok katlı da olabilmektedir.... Makedonya'da en sık rastlanan tip budur. Birçok varyasyonu olmasına rağmen, ortak olan özellikleri, revak adıyla anılan hayat niteliğinde verandalarının bulunması, hiçbir şekilde oturma için kullanılmayan zemin katların, geleneksel Osmanlı sivil mimarisinde olduğu gibi, mutfak, depo, kiler, ambar gibi işlevlere, üst katların ise oturma ve yatak odalarına ayrılmış olmasıdır.³⁵ Özellikle Ohri'de görülen yol dokusu, ulaşım sistemi, topografyanın yerleşim üzerindeki etkisini açıkça ortaya koyar. Bununla birlikte Ohri Gölü gibi manzaraya karşı biçimlenişin temelini oluşturan topografyayla bütünleşme, dokusal olarak Anadolu yerleşim dokusunun topografyayla ilişkisi açısından benzerlikler taşır.*

³⁴ Eldem, S.H., 1984, s.40.

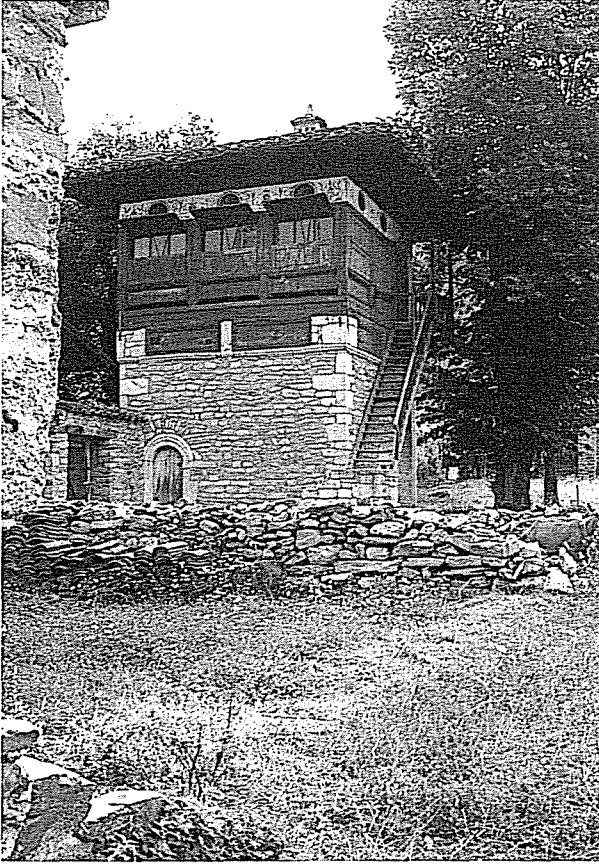
³⁵ Akın, N., 2001, s.138.

Fotoğraf 13. Yerleşim dokusu, Ohri

Fotoğraf 14. Konut, Ohri

Fotoğraf 15. Kalkandelen'de Harabati Baba Tekkesi,
Şeyh Odasının Görünüşü

Makedonya'nın kuzeyindeki Kosova'da Prizren, İpek, Priştine, Güney Sırbistan'da Yeni Pazar, Niş gibi kentler de gerek anıtsal, gerek de sivil mimarlık örnekleriyle Doğulu görünümlemlerini bir ölçüde sürdüren yerleşmelerdir. Bosna-Hersek'te ise, başta Saraybosna olmak üzere, Mostar, Vişegrad, Poçitel, Travnik, Banya Luka gibi yerleşmelerde geleneksel Osmanlı evleriyle büyük benzerlikler gösteren sivil mimari örneklerine rastlamak olanaklıdır. Genellikle taş, sağır zemin kat üzerine yükselen ahşap karkas üst katlar, çıkmalarla sokağa taşarak etkili perspektifler yaratırlar. Bu yerleşmelerin topografyaya uyarak tamamen organik bir şekilde gelişen sokaklarını, geleneksel özelliklerle-

rini koruyan Anadolu örneklerinden ayırmak hemen hemen olanaksızdır. ³⁶

Fotoğraf 16. Yamaç yerleşimi, Poçitel

Balkan coğrafyasında etkileşimin yoğun olduğu ve bu etkileşimin kentsel mekana belirgin bir şekilde yansıdığı ülkeler dışında, aynı coğrafyaya dahil olan ancak yoğun bir etkileşim yaşamayan ülkeler de vardır. İmparatorluğun egemenliğinde sınırlı sürede kalan Macaristan'da ilişkilerin ağırlıklı olarak yönetici sınıflar düzeyinde ve biraz da askeri, ticari ilişkilerle sınırlı kalması, Osmanlı kültürüyle iç içeliği engellemiştir. Özellikle gündelik yaşamdaki ilişkilerin biçimlenmesinde ve halkla sosyo-kültürel bir bütünleşme sağlanmasında yetersiz kalan etkileşim, kentsel oluşumda ve sivil mimarinin biçimlenmesinde yoğun bir Osmanlı etkisini hemen hemen olanaksız kılmıştır. Macaristan kadar olmasa da, Romanya'da da bu etkileşimin diğer Balkan ülkelerine göre daha sınırlı kaldığı görülür. Etkileşimin izleri Bulgaristan'a

³⁶ Akan, N., 2001, s.130.

sınır olan bölgelerde belirginleşirken daha çok sivil mimari örnekler bu etki-leşimi kentsel mekana yansıtır. Benzerlik gösteren bölgelerde, Balkan coğrafyasında yaygın olarak rastlanan ahşap-karkas yapım sisteminin bina strüktüründe ağırlığı açıkça hissedilir. Bununla birlikte, mekan kurgusundan konut içi tefriş elemanlarına değin Osmanlı-Balkan gündelik yaşam biçiminin temel karakteristiklerini görmek olasıdır. Özellikle Osmanlı konutunun özü sayılabilecek sofa, çeşitli varyasyonlarıyla bu benzerliği konutun mekan kurgusuyla buluştururken, çardak ve köşk benzeşimleri dış sofalı konutları Osmanlı Balkan konutuna yakınlaştırır.

SONUÇ

İmparatorluğun sivil mimariye yönelik yapı faaliyeti gerek Anadolu gerekse Osmanlının Batı'ya açıldığı ve yayılma alanı olarak önemdediği bölgelerde egemenlik süresi içinde devam etse de, Fransız devrimiyle ortaya çıkan ulusçuluk kavramı, özellikle büyük kentlerde başlayan Batılılaşma süreci 19. yüzyıldan itibaren bu süreci etkilemeye ve barınma mekanlarını da değiştirmeye başlar. Bu değişimin izleri saraydan başlayarak başkent merkezli bir mimarlık eyleminin ulaşabileceği her noktada görülür. Geçmişten bu yana konut standartlarını belirleyen sarayın bu değişime/dönüşüme katılımıyla kagir yapıya dönüş yapması Osmanlı konutu için mekansal olduğu kadar yaşamsal değişiklikleri de beraberinde getirir.

Dönüşüm, modernleşen Osmanlı insanının evin tek odasında odaklanan yaşamını evin bütününe yayması ile gerçekleşir, ancak bunun gerçekleşmesi için ailenin yeni bir ortak yaşama alışkanlıkları dizisi geliştirmesi gerekmektedir. Aile içi yaşamın katı hiyerarşileri gevşeyip dönüşürken üst sınıflarda tüm aile üyelerinin birlikte yemek yemesi ve yemek sonrasında toplu sohbet gibi alışkanlıklar, dönüşümün ilk mekansal davranışını oluşturur. Ayrı yatak odaları, oturma ve yemek odaları ortaya çıkar; bunların her biri odayı, bir başka amaçla kullanmak için başka bir yere taşınamayacak veya kaldırılamayacak, o kullanıma özgü mobilyalarla doldurur.³⁷ Döneminin çok amaçlı odaları tek amaçlı bir işlev üstlenmiş gibi görünse de aynı oda, mobilya sayesinde yatak odası, yemek odası, çalışma odası olabilir ya da bunların ikili-üçlü kombinasyonlarına olanak verebilir. Geleneksel odanın bu işlevlerin hepsinin gerçekleştirilebileceği bir mekan olduğu, hiçbir işlev için örgütlenmediği ve bu

³⁷ Quataert, D., 2003, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, s.226-227, İstanbul.

yüzden bütün fonksiyonlara yer verebileceği düşünüldüğünde, çok işlevli olabilirliğin geleneksel kalıp biçimlerde icra edildiği ortaya çıkar. Oysa, erken modern Osmanlı-Türk konutu, kalıplaşmışlıktan uzak, kişisel kullanım tercihlerine de olanak vermektedir. Konutu mekan olarak, mimarisinin yanı sıra, hatta giderek ondan da daha fazla hareketli mobilyası tanımlar hale gelmektedir. Mobilya sayesinde belirli işlevler için örgütlenebilecek olan yeni oda, işlevsel esneklik olanağını büyük oranda bireysel tercih farklarıyla değerlendirebilir. Dolayısıyla modern odanın esnekliği, kullanıcısının onu kişisel tercihlerine uyarlama iradesinden kaynaklanır. Buna karşın, geleneksel oda herkes için aynı çok işlevlilik skalasını tanımlar.³⁸ Osmanlı konutunda odayla başlayan bu değişim sürecinde aslında, yeni beğeniler, alışkanlıklar ve mobilyalar edinmekten daha derin ve önemli olan şey, özel alanı etkileyen önemli toplumsal ve kültürel dönüşümlerin başlamasıdır. 1880-1940 yılları arasındaki değişimleri Türkiye'deki “*medeniyet kayması*”nın çok önemli bir bileşeni olarak gören kimi araştırmacılar bu durumu “... *büyük meseleler siyaset arenasında halledilirken, devrim bütün sıradan ihtişamıyla evde yaşanacaktır*” şeklinde değerlendirmektedir.³⁹

Cumhuriyetin Batılılaşmacı reformlarından yarım yüzyıl kadar önce başlayan dönüşüm Tanzimat reformlarıyla birlikte kısa sürede liman kentlerinin seçkinlerinin evlerine kadar nüfuz eder. Özellikle Fransız kültürünün etkisi sofrada adabında kendini açıkça hissettirirken, Avrupalı beğeniler de mobilyalar aracılığıyla konut içinde yerini alır. Çatal, bıçaktan iskemle ve masaya, yatak ve karyoladan şöminelere, hatta şömine kömürüne varan bir ithalat varsıl ailelerin konutlarında sıkça rastlanan eşyalardan olur. *Böylece, yeni mobilyaların eklenmesiyle Osmanlı konutundaki mekanların işlevleri de değişir ve çoğu durumda Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde üst sınıfa ait evlerin içleri, Paris'ten gelme tuvalet masaları ve aynalar, şark işi halılar ve el yapımı, sedef kakmalı, geometrik desenli “İslami” mobilyalar ile bir arada bulunan kozmopolit bir kültürler ve beğeniler karşımını sergiler.*⁴⁰ Sergilenen, aslında geleneksel yaşama uyarlanmaya çalışılan “yeni” bir mobilya olduğu kadar, bir o kadar da yeni bir kültürün ta kendisidir.

İdari ve mekansal yapıdaki değişmelere paralel olarak, konut sahiplerinin

³⁸ Tanyeli, U. 2001, “Mahremiyet ve Konforun Tarihi: Türkiye’de Oda”, *Sanat Dünyamız* 81, s.158-168, İstanbul.

³⁹ C. Behar, A. Duben, 1996, *İstanbul Haneleri, Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*, İstanbul.

⁴⁰ Bozdoğan, S., 2002, *Modernizm ve Ulusun İnşası*, s.212, İstanbul.

kalıcı yapıları yeğlemesi sonucunu doğuran mülkiyet haklarındaki genişlemeler, kentlerin büyüyerek hizmet ekonomisine kayması, demografik yoğunlaşmaların yerleşme düzenini zorlaması gibi bir dizi etmenin geleneksel konut tipolojilerini zorlamasıyla birleşince Anadolu'dan Balkanlar'a kendini ilk önce büyük şehirlerde duyuran ve gelişmeler sonucunda, Türk Evi diye anılan Osmanlı dünyasının geleneksel konut tipolojisi de böylece Anadolu'dan Balkanlar'a üretildiği coğrafya içinde tüketilir ve terk edilir.

Bugün Anadolu'da ve Balkanlar'da bu tipolojiyle ve dolayısıyla bu kültürle ilişkilendirilen konutların bir bölümü, popüler kültür ve gündelik yaşam düzeyinde daha kalıcı olan yemek, müzik, kahve gibi değerlerden biri olarak, mimari ve kentsel yapı içinde varlığını sürdürmektedir. Üstelik, şu ya da bu nedenle Osmanlı etkisini silmeye yönelik en coşkulu hareketin ve en radikal değişikliklerin kentlerin genel görünümünde, mimaride, giyimde ve dilde meydana geldiği bir ortamda.⁴¹ Bu ortam, hangi coğrafyada, hangi ülke sınırları içinde oluşursa oluşsun Osmanlı konutunun tipolojisine ve barınma kültürüne bir aidiyetlik verebilir, ancak onu etnik bir çerçeveye oturtmasına olanak yoktur. Kaldı ki, yayıldığı coğrafya içinde karmaşık ve akışkan olan bir sosyal ve demografik yapı üzerine inşa edilen barınma kültürü, benimsensin ya da dışlansın, kapsadığı ve içerdiği etnik özelliklerin önünde yer almalı ve ona indirgenmemelidir. Bu yüzden Osmanlı konut kültürünü yerel olduğu kadar Osmanlı, Osmanlı olduğu kadar yerel olarak nitelenecek yanlış olmaz. Yanlış olan, Osmanlı dönemini, geleneksel tarih yazımında olduğu gibi hâlâ yarım bin yıllık bir yabancı "işgali" gibi algılamak, kültür ve coğrafyayla yörgularak kimi zaman kendi öz morfolojisini oluşturan Osmanlı mirasını, bizzat Osmanlı mirası olan Balkanlar'da aramaktır.

⁴¹ Değişimin farklı alanlardaki etkileri için bak. L. Brown, C., 2000, *İmparatorluk Mirası*, İstanbul.